

Benedek Nándor

CHCZ 3

Az olasz nyelv eredete.

6122 0

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
Glasz Filológiai Intézetének könyvtára

Left. napló: ..... Lsz.: 3020

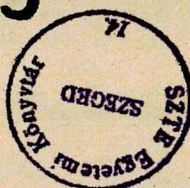
..... csoport: ..... szám.

SZTE Egyetemi Könyvtár

J0004714469

0 5313

T a r t a l o m :

Felhasznált munkák jegyzéke	2 old.
Bevezetés	4 "
 <u>I. A latin nyelv</u>	
1, A latin és az itáliai nyelvcsoporthoz	5 "
2, A latin nyelv integrációs fejlődése	7 "
3, A szubsztrátumok	9 "
 <u>II. A vulgáris latin</u>	
1, Klasszikus latin és vulgáris latin	13 "
2, A vulgáris latin legjellemzőbb nyelvi sajátosságai	15 "
3, Az ad- és supersztrátumok	23 "
 <u>III. Az olasz nyelv</u>	
1, A differenciáció folyamata és a nyelvi változások okai	28 "
2, Az első olasz nyelvemlékek	33 "
3, Az olasz nyelvű irodalom kezdetei	39 "

Felhasznált munkák jegyzéke:

- A szovjet nyelvtudomány kérdései, Bp, 1950.
- Bertoni, Giulio: Il Duecento, Storia letteraria d'Italia,
Milano, 1939
- Р.А. Будагов: Основной словарный фонд романских языков, Вопросы языкознания, 1953, II.
- Cicero: Ad Atticum, II.
- Dante: De Vulgari Eloquentia, comment. da Aristide Marigo,
Firenze, 1938
- Dante: La Divina Commedia, Ediz. "A Barion", Milano, 1936
- De Bartholomaeis, Vincenzo: Rime giullaresche e popolari
d'Italia, Bologna, 1926
- Detter, Ferdinand: Deutsches Wörterbuch, Leipzig, 1897
- Devoto, Giacomo: Storia della lingua di Roma, Bologna, 1940
- Diez, Friedrich: Grammatik der Romanischen Sprachen, Bonn,
1882
- Foscolo, Ugo: Saggi di letteratura italiana, Ed. Naz. XI.,
Firenze, 1958
- Gamillscheg, Ernst: Etimologisches Wörterbuch der französischen Sprache, Heidelberg, 1928
- Grandsaignes d'Hauterive: Dictionnaire d'Ancien Français,
Paris, 1947
- Herczeg Gyula: Olasz történeti nyelvtan, Bp, 1956
- Husztí József: Latin Chrestomathia, Bp, 1940
- Kardos Tibor: Középkori kultúra, középkori költészet, Bp,
é. n.
- Klemm Antal: Pozitívizmus és idealizmus a nyelvtudományban,
Magyar Nyelv, 1927
- Lazzeri, Gerolamo: Antologia dei primi secoli della letteratura italiana, Milano, 1942

- Livius: Ab urbe condita, IX.
- Marx-Engels: Művészetről, irodalomról, Bp. 1950.
- Meyer-Lübke, Wilhelm: Grammatica storica della lingua italiana,
/trad. Bartoli/, Torino, é. n.
- Meyer - Lübke, Wilhelm: Romanisches Etymologisches Wörterbuch,
Heidelberg, 1935
- Momigliano, Attilio: Storia della letteratura italiana, Messina,
1938
- Rohlf, Gerhard: Historische Grammatik der Italienischen
Sprache, Bern, 1949
- Russo, Luigi: Storia della letteratura italiana, vol I,
Firenze, 1957
- Sapegno, Natalino: Disegno storico della letteratura italiana,
Firenze, 1953
- Saradzenyidze, T.Sz: A nyelvi integráció és differenciáció
folyamatai. A Nyelvtudományi Int. Közl.
III. évf. 2. szám.
- Servii in Vergilii carmina commentarii, rec. G. Thilo et H.
Hagen. Vol, III /Appendix Serviana/, Lipsiae, 1902
- Tagliavini, Carlo: Le origini delle lingue neolatine, Bologna,
1959
- Tamás Lajos: Tudatosak-e a hangváltozások? Magyar Nyelv, 1947
- Vinogradov, V.V.: A nyelvfejlődés belső törvényeinek fogalma a
marxista nyelvtudomány általános rendszerében.
A Nyelvtud. Int. Közl. III. évf. 3. sz.
- Viscardi, Antonio: Le origini, Storia letteraria d'Italia,
Milano, 1939
- Vossler, Karl: Einführung ins Vulgärlatein, herausgegeben und
bearbeitet von Helmut Schneck, München, 1954
- Vossler, Karl: Positivismo e idealismo nella scienza del
linguaggio /trad. Tommaso Gnoli/, Bari, 1908

Bevezetés

Már Dante észreveszi, hogy a spanyol, a francia és az olasz nép nyelve egyugyanazon nyelvből származik. "Signum autem quod ab uno eodemque ydionate istorum trium gentium progrediantur vulgaria, in promptu est, quia multa per eadem vocabula nominare videntur, ut Deum, celum, amorem, mare, terram, est, vivit, moritur, amat, alia fere omnia." /De Vulgari Eloquentia, I, 8/. Ennek alapján Dante a legelső romanisták egyikének tekinthető, bár ő maga nem mondja ki nyíltan, hogy e három nyelv ősnyelvének a latint tartja. A Dante magyarázók általában megegyeznek abban, hogy Dante a latint tekintette e három nyelv közös forrásának. Ezért fűzi pl. az idézet két utolsó szavához a következő magyarázatot Aristide Marigo: "FERE OMNIA: l'OMNIA è temperato da FERE per riguardo ai vocaboli, specie tra i francesi abbastanza numerosi, che non hanno origine latina"¹

Mindezt azért tartottuk fontosnak megjegyezni, mert kiindulva egyrészt abból, hogy Dante nem mondja ki, hogy az új vulgáris nyelvek ősnyelvének a latint tartja, másrészt abból, hogy a De Vulgari Eloquentia, I, 12-ben Dante az összes itáliai nyelvjárások közül az elsőséget a sziciliainak adja/"nam videtur sicilianum vulgare sibi famam pre aliis asciscere, eo quod quicquid poetantur ytali sicilianum vocantur..." egyes kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy Dante nem a latint tartotta az olasz nyelv ősnyelvének /Tagliavini/, hanem a szicíliai nyelvjárást /Foscolo/²

Annak ellenére, hogy a legáltalánosabb felfogás az olasz nyelv eredetét illetően mindig az volt, hogy a latinból származik, mégis akadtak ettől eltérő vélemények is. Origini e vicissitudini della lingua italiana c. tanulmányában /Ediz.Naz.

1. Dante Alighieri: De Vulgari Eloquentia comment. da Aristide Marigo, Firenze, 1938, 54 l. /Az utolsó szót én emeltem ki/.
2. Carlo Tagliavini: Le origini delle lingue neolatine, Bologna 1959, 5 l. és Ugo Foscolo: Saggi di letteratura italiana, Ed. Naz. vol.XI, 45 l.

XI, 37 l./ azt írja Ugo Foscolo, hogy az olasz nyelv eredetét illetően négy "irodalmi párt" áll szemben egymással. Az első - és ez a legképzettebbek, legműveltebbek pártja - úgy fogja fel az olasz nyelvet, mint az egykori ragyogó római nyelv eldurvult dialektusát. A második párt a kaldeai arameus nyelvből akarja levezetni az olaszt, a harmadik párt a szicíliai nyelvjárásból, a negyedik a provánszi nyelvjárásból.

A modern elméletek azonban egybehangzóan a vulgáris latint tekintik az olasz, a spanyol, a francia, a portugál, a provánszi és a román nyelv őseinek.³

Tulajdonképpen csak a múlt század eleje óta kezdték a nyelveket történeti alapon és tudományos összehasonlító módszerrel tanulmányozni és Friedrich Diez /1794-1876/ működésével a romanisztika tudományos diszciplinává lett. Diez félreérthetetlenül leszögezi, hogy az olasz, román, spanyol, portugál, provánszi és francia nyelvek "... haben ihre erste und vornehmste Quelle in der lateinischen. Aber nicht aus dem classischen Latein, dessen sich die Schriftsteller bedienten, flossen sie, sondern, wie schon vielfach und mit Recht behauptet worden, aus der römischen Volkssprache oder Volksmundart, welche neben dem classischen Latein im Gebrauche war ..."⁴ Az olasz nyelv történetének kutatásában pedig alapvető jelentőségű Wilhelm Meyer-Lübke /1861-1936/ munkássága. Olasz történeti nyelvtana hatalmas tény-anyagával ma is egyik legjelentősebb munka és számos további kutatás kiinduló pontja és ihletője /mint pl. G.Rohlfs és D'Ovidio olasz történeti nyelvtanainak/.

I. A latin nyelv.

1. A latin és az itáliai nyelvcsoporthoz.

A latin eredetileg csak Róma dialektusa volt. Maga a Róma

3. Luigi Russo: Storia della letteratura italiana. Vol I, Firenze, 1957, 13 l.
4. Diez: Grammatik der Romanischen Sprachen, Bonn, 1882, Einleitung, 1 l.

név nemcsak, hogy nem latin, de valószínűleg még csak nem is indoeurópai. Már maguk az ókoriak is észrevették, hogy Róma városának neve nem származhat Romulustól. Philargyrius /kb. i.ú. V. sz/ Explanatio in Verg. Buc. c. kommentárjában az I. Ecl. 19. sorához az alábbi magyarázatot fűzi: "Roma et ante Romulus fuit et ab ea sibi Romulus nomen adquisivit. Marianus Lupercorum poeta sic ostendit: "...Roma Aesculapi filia novum nomen Latio facit, quod ab ipso nomine omnes Romam vocant."⁵ Sokáig tartotta magát a Ρώμη "erő" görög szóból való származtatás is, a legújabb kutatások viszont azt látszanak igazolni, hogy a Ruma etruszk nemzetiség-névtől ered a város neve.⁶

Ma általában a "latin nyelv" kifejezést használjuk a rómaiak által beszélt nyelv megjelölésére, bár a "latin" szó Latium lakóinak a neve, akik a rómaiak szövetségesei voltak, különös kiváltságokat élveztek és a legkönnyebben szerezhették meg a római állampolgárságot.

A latin nyelv tehát kezdetben csupán Róma városának és közvetlen környékének a nyelve volt. A latin nyelv az indoeurópai nyelvcsalád itáliai ágának egyik nyelve. Az indoeurópai nyelvcsaládnak ezt az itáliai ágát két nagy csoportra szokták osztani: az oszkusz-umber csoportra, valamint a latin és dialektusai csoportra.

1, Az oszkusz-umber csoport az alábbi nyelvjárásokat foglalta magában:

- a, oszkusz. Ezt főleg a samnitok, Samnium lakói beszélték. De elterjedt volt e nyelvjárás Campaniában, Lucania egyes részein is.
- b, szabell, Ezt aránylag nagyon kevésbé ismerjük. A Samnium és Umbria között lakó népek beszélték.
- c, umber. Ez volt a legészakibb itáliai nyelv és ezt ismerjük a legjobban, mert Gubbióban 1444-ben ta-

5, Servii ... in Vergilii carmina commentarii, rec. G. Thilo et H. Hagen, Vol.III. Fasc.II. 19 /Appendix Serviana/, Lipsiae, 1902.

6, Ezt a kérdést részletesen tárgyalja: W.Schulze: Zur Gesch.lat. Eigennamen, Berlin, 1904.

láltak 7 bronztáblát, amelyeknek mindkét oldalát feliratok borították. Ezt a nyelvjárást az Umbriában lakó népek beszélték.

2, A latin és nyelvjárásai csoport. A latin nyelvjárásait csak kevésbé ismerjük, csupán a Falerii városban beszélt faliszkuszi dialektust említhetjük, bár ez is a latinból erősen differenciálódott alakokat mutat. Ezért szokták ezt a csoportot "latin-faliszkuszi" csoportnak is nevezni.

2, A latin nyelv integrációs fejlődése.

Mint említettük, a latin nyelv kezdetben csak Róma városának és közvetlen környékének volt a nyelve. Ez a nyelv azonban akkor még nem volt az a csodálatosan gazdag nyelv, amelyet Cicero, Vergilius és Horatius használtak. Róma nyelve akkor még csak az egyszerű földművesek, pásztorok, katonák és papok nyelve volt. A latin nyelv hódító útja egybe esik Róma katonai és politikai hódításainak történetével. I.e. néhány század leforgása alatt Róma kiterjeszti hatalmát az egész itáliai félszigetre, Galliára, Iberiára, Sziciliára és Észak-Afrikára, az i.u. II. század elejére pedig meghódítja Pannóniát és Dáciát is. Természetesen a hódításokat a latin nyelv és a helyi lakosság nyelvének keveredése kísérte. A győztes rómaiak közigazgatási apparátust, hivatalnokokat, katonaságot, polgári foglalkozású telepeseket telepítenek le a meghódított területeken. A legyőzöttek átveszik a győztes nép vallását, jogrendszerét, egyszóval bekapcsolódnak annak politikai és kereskedelmi életébe, életszükségletté válik a győztes rómaiak nyelvének elsajátítása.

Ilymódon egy átmeneti időre szükségszerűen a kétnyelvűség állapota köszönt be, ami tulajdonképpen a két nyelv küzdelmének az időszaka. Már beszélik az új nyelvet, de még nem

váltak meg saját nyelvüktől sem. A kétnyelvűség állapota - amely legkevesebb néhány századon át tart - hatással van mindkét nyelvre.

Itt feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy a marxista nyelvtudomány nem ismer el hirtelen, robbanásszerű ugrásokat a nyelvek fejlődésében, nem állítja azt, hogy a két nyelv bizonyos mennyiségi keveredése fokán hirtelen minőségváltozás áll elő és egy minőségileg új, harmadik nyelvvel állunk szemben. "... a régi minőségből egy új minőségbe robbanás útján való átmenet törvénye nemcsak a nyelv fejlődésének történetére nem alkalmazható, hanem ez a törvény nem mindig alkalmazható az alap vagy a felépítmény körébe vágó más társadalmi jelenségekre sem."⁷ A nyelvek kereszteződése hosszan tartó, lassu folyamat és nem valamely új, harmadik nyelvet eredményez, hanem az egyik nyelv győzelmével végződik.

A két nyelv harcából mindig az a nyelv kerül ki győztesen, amelyik nyelvnek nagyobb a tekintélye. A latin nyelvnek nem csupán azért volt nagy tekintélye, mert a győztesek nyelve volt, hanem azért is, mert egyuttal egész Itália és Nyugat-Európa legfejlettebb civilizációjának is a nyelve volt. A latin nyelv e nagy tekintélyét bizonyítja az is, hogy az írók és költők, a birodalom bármely része volt is szülőházájuk, a latin nyelv megtanulására különös gondot fordítottak, sokszor a nyelv tökéletes elsajátítása céljából utaztak Rómába és tartózkodtak ott hosszabb ideig. Hogy csak néhány példát említsék: Terentius afrikai volt, Karthágóban született, Catullus Veronában, Vergilius Mantuában, Livius Paduában. Seneca pedig a spanyol félszigeten, Cordovában született.

A helyi nyelvek fokozatosan háttérbe szorulnak, majd lassan végleg eltűnnek. A győztes nyelv megőrzi alapvető szókincsét.

7. A szovjet nyelvtudomány kérdései, Bp, 1950. 243 l.

csét és nyelvtani rendszerét, de természetesen magába olvasztja a legyőzött nyelv elemeit is. Így gazdagodik, integrálódik századokon át a latin nyelv a legyőzött nyelvek elemeivel, amíg kifejlődik a római irodalom "aranykorának" klasszikus nyelve.

Azokat a nyelveket, amelyeket a latin nyelv legyőzött, szubsztrátumoknak nevezzük. Azokat a nyelveket pedig, amelyekkel a későbbi fejlődése folyamán érintkezett csupán, anélkül, hogy legyőzte volna azokat, de mégis bizonyos elemeket átvett tőlük, adsztrátumoknak nevezzük. Végül azokat a nyelveket, amelyeknek elemei úgy kerültek be a latin nyelvbe, hogy egy nép hódítóként jött latin nyelvterületre és uralmának ideje alatt - bár nyelvük a latint legyőzni nem tudta - bizonyos elemeket bejuttatott a latin nyelvbe, szupersztrátumoknak nevezzük.

3. A szubsztrátumok.

Most azt a kérdést kell tehát megvizsgálnunk, hogy milyen szubsztrátumokkal bővült a latin nyelv integrációs fejlődése folyamán. Vizsgálatunk főleg azokra a szubsztrátumokra terjed ki, amelyek az olasz irodalmi nyelvnek is alkatrészévé lettek.

a, Az itáliai szubsztrátum. Az oszkusz-umber nyelvcsoporthoz egyik jellemzője az, hogy intervokális helyzetben spiráns F alakjában őrizte meg az indoeurópai aspirátákat, míg a latin zöngés B-vé változtatta. Pl. az indoeurópai albho-ból az umberben alfu lett, míg a latinban albus lett. Így az oszkusz tfei és az umber tefe a latin tibi-nek felelnek meg. Ebből az következik, hogy ahol a latinban intervokális F-et találunk /eltekintve az összetett szavaktól/ mint de -fendo, pro-fanus stb/, az többnyire az oszkusz-umber szubsztrátum bizonyítéka, mint pl. tofus. Sok olyan olasz szót lehet találni, amelyben intervokális F-et találunk, míg a latinban csak a B-vel előforduló alak ismeretes. Ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy az olasz

szó nem a latinból, hanem közvetlenül az oszkusz-umber szubsztrátumból származik. Így az olasz bifolco nem származhat a latin bubulcus-ból, sem az olasz zufolare a latin sibilare-ből stb.

Az oszkusz-umber szubsztrátum egyéb nyomai is fellelhetők a mai olasz nyelv nyelvjárásaiban, azonban az irodalmi nyelvben nem hagytak nyomot, ezért ebben a dolgozatban azokkal nem foglalkozunk.

b, Az etruszk szubsztrátum. Ismeretes történeti tény az etruszkok és rómaiak kapcsolata. Az utolsó római királyi dinasztia, a Tarquiniuszok, etruszkok voltak, s maga Róma városának a neve is, mint már említettük, valószínűleg etruszk eredetű. Az etruszk befolyás korában a rómaiak sokat vettek át az etruszk vallásból és kultúrából. Sőt az etruszk nyelvet Rómában tanították is, akárcsak a császárkorban a görögöt. Livius erről így tanuskodik: "Habeo auctores volgo tum Romanos pueros, sicut nunc Graecis, ita Etruscis litteris erudiri solitos"⁸ Feltehető tehát ilyen intenzív kapcsolatok mellett az alapos nyelvi kölcsönhatás és az etruszk elemeknek a latin szókincsbe való behatolása. Megnehezíti azonban a vizsgálódást az a körülmény, hogy az etruszk nyelvről alig tudunk valamit. A többeszer, de csupán néhány szavas felirat, főleg sírfelirat, jóformán csak tulajdonneveket tartalmaz és egyetlen, hosszabb vászonra írott szöveg /*liber linteus*/ áll csak rendelkezésre a zágrábi múzeumban. Ezt egy Egyiptomból hozott mumián találták. Amikor a mumiáról kezdték letekerni a szalagot, akkor derült ki, hogy etruszk írás van rajta.⁹ Ezek az adatok azonban még ahhoz sem elegendők, hogy teljes biztonsággal el lehessen dönteni, hogy az etruszk nyelv melyik nyelvcsaládba tartozik. A legtöbb hasonlóságot a kisázsiai nyelvekhez mutatja. Néhány jellegzetes képzőt sikerült azonban felfedezni: - na, - ena, - ina, - enna, - inna. Ezért feltehető, hogy sok tulajdonnév,

8. Titus Livius: *Ab urbe condita* IX. 36. c.

9. Carlo Tagliavini: *Le origini delle lingue neolatine*, Bologna 1959. 72 l.

de néhány köznév is, mint pl. Gatena, sacena = scena stb. etruszk eredetű. Ismertebb tulajdonnevek: Porsen/n/a, Ravenna, Maecenas.

Van még egy érdekes nyelvi jelenség, a toszkánai gorgia jelensége, amely az intervokális zöngétlen mássalhangzók hehezetes ejtésében áll: fico = fiho, amico = amiho, poco = poho, dito = ditho stb. Ezt a jelenséget egyes nyelvészek, minthogy Etruria területe földrajzilag majdnem a mai Toszkánának felelt meg, etruszk eredetű jelenségnek tartják. A kérdés erősen vitás, Gerhard Rohlfs nem tartja valószínűnek az etruszk hatást. "Sowie die Dinge liegen, besonders mit Rücksicht darauf, dass sichere Beweise für ein hohes Alter der Aspiration /die in etwas weniger ausgeprägtem Masse auch intervokalisches T und P erfasst/ sich bisher nicht hâen erbringen lassen, wird man die Nachwirkung eines vorlateinischen Substrates mit einigen Zweifeln betrachten müssen."⁴⁰

c, A görög szubsztrátum. Már az i.e. VIII. században megkezdődött Dél-Itália gyarmatosítása a görögök részéről. Néhány százados virágzás után azonban a Magna Graecianak nevezett Dél-Itália is Róma hatalma alá kerül. A görög nyelv és kultúra iránti tisztelet azonban nagyon erősen fékezte a romanizálást ezen a területen. Meg kell azt is jegyeznünk, hogy a mai olasz nyelv görög elemeinek vizsgálatánál elég nehéz eldönteni, hogy a Magna Graecia korának szubsztrátumával, vagy pedig a későbbi bizánci kor adsztrátumával állunk-e szemben. Egyedül a fonetikai sajátosságok adhatnak egyes esetekben némi eligazítást, amelyben dór jellegű átvételek csak a Magna Graecia korában voltak lehetségesek.

Kétségtelen, hogy a latin nyelv igen sok Magna Graeciától kapott görög elemet magába olvasztott. Ez kitűnik abból

10. G. Rohlfs: Historische Grammatik der Italienischen Sprache, Bern, 1949, Band I, 324 l.

is, hogy ezek a görög elemek a dór nyelvjárás fonetikai sajátosságait mutatják az attikaival szemben. Így pl. a latin machina /az olasz macchina/, A-val, nem lehet az attikai μηχανή származéka és a meccanico, E-vel, már az ion-attikai eredetre mutat. A latin malum a dór μάλον -ra mutat, míg az olasz mela az ion-attikai μήλον -ra utal.

Amikor pedig a fonetikai elemzés nem ad utbaitazítást, akkor esetleg a jelentésből lehet kiindulni az átvétel időpontjának meghatározására. A hajózás pl. a királyság korának utolsó szakaszában virágozott fel. Ezért a guberno /κυβερνάω /, prora / πρῶρα /, remulcum / ρυμουλκίω / régi, a királyság korának a végén történt átvételek. //

d, Egyéb szubsztrátumok. Az eddig felsorolt három alapvető jelentőségű szubsztrátum mellett természetesen vannak egyéb szubsztrátumok is, hiszen a római birodalom egyre nagyobb kiterjesztése folytán a latin nyelv sok más nyelvvel is kereszteződött és ezeknek a nyelveknek bizonyos elemei a latin integráns részévé váltak. Így beszélhetünk szicíliai, korsikai, szardíniai, ligur, kelta, baszk, illir, és trák szubsztrátumokról is. Ezek nyomai főleg azonban neolatin nyelvekben /francia, spanyol, portugál, ladin, román/ találhatók meg, valamint az olasz nyelv dialektusaiban. Magára az olasz irodalmi nyelv kialakulására nem voltak döntő hatásuk.

Altalában az egész szubsztrátum kérdésnek nem szabad túlzott jelentőséget tulajdonítani. erre figyelmeztet P.A. Будагов a kiváló szovjet nyelvész is: "Глубоко ошибочна та точка зрения которая всякие различия между романскими языками объясняет только субстратом и только внешними влияниями на тот или иной язык,

11. Giacomo Devoto: Storia della lingua di roma, Bologna, 1940
91 l.

12. P.A. Будагов: Основной словарный фонд романских языков, Вопросы языкознания, 1953, II. 45

не видя тех внутренних глубинных сил, которые определяют эти сходства и эти различия."

[Mélységesen téves az a nézőpont, amely a román nyelvek közötti minden különbséget csak a szubsztrátummal és csak az egyik-másik nyelvet érő külső hatásokkal magyaráz, nem látva azokat a belső, mélyenható erőket, amelyek meghatározzák ezeket a hasonlóságokat és ezeket a különbségeket.] A neolatin eltérő jelenségeit zömmel nem az integrációs fejlődés szubsztrátumai okozzák, hanem a differenciálódás nyelvfejlődési időszakában keletkeznek, amikor az egységes nyelvterület részekre tagolódik és az egyes részeken a nyelvfejlődésnek egymástól eltérő feltételei alakulnak ki. A szubsztrátum-nyelvek hatása a latinra főleg tulajdonnevekben /és ezen belül leginkább helynevekben/ azonkívül a latin szókincs bizonyos szűk köreiben érvényesült.

A szubsztrátumok vizsgálata pedig a legnagyobb körültekintést és óvatosságot igénylő feladat. Sok esetben ugyanis a szubsztrátum maga se homogén nyelv, hanem több nyelv átrétegződésből áll. Így pl. Szicília ősi nyelve a szikul, a szikán, a görög és a pun nyelvek átrétegződése volt és ez a keverék nyelv szolgált szubsztrátumként a latin nyelv számára.

II. A vulgáris latin.

1. Klasszikus latin és vulgáris latin.

Több száz éves belső fejlődés után az említett szubsztrátumokkal integrálódva alakult ki az a gazdag és kristályos logikájú nyelv, amelyet az aranykori írók műveiben csodálhatunk. Ez a "klasszikus" nyelv azonban nem a nép által beszélt nyelv

volt. A mindennapi élet szükségleteinek, az élet gyakorlati követelményeinek, a munkának és a családon belüli érintkezésnek a nyelve nem volt olyan választékos és pontos nyelvtani szabályok szerint szerkesztett mondatokból álló nyelv, mint a költők és írók nyelve. Az egyszerű nép nem járt iskolába, nem olvasott irodalmi műveket, hanem csak ösztönösen szerkesztette mondatait. A latin nyelvben tehát mindig megvolt az eltérés az írott nyelv és a beszélt nyelv között. Az a különbség, amely egyrészt Cicero szónoki beszédei, filozófiai művei másrészt levelei között található, az irodalmi nyelv és a beszélt nyelv különbségének a tükröződése.¹³ Az irodalomban a klasszikus latin nyelven írnak, de a nép a mindennapi beszédben elhagyja a szóvégi mássalhangzókat, a bonyolult esettani használat helyett prepozíciókkal fejezi ki a főnevek mondatbeli viszonyait stb. Nem a "vidékiek" nyelvre, a parasztok beszédére kell gondolni, nem az egyes vidékeken való helyi színeződésre, hanem a római városi lakosság alsó és középső rétegének mindennapi nyelvéről van szó, ez a nyelv terjedt el a provinciákban, ez lett a soknemzetiségű birodalom közös nyelve.

Természetesen döntő jelentőségű lett a vulgáris latin szerepe a birodalom felbomlásakor, amikor a helyi fővárosok váltak egy-egy központtá és Rómától mint irányító kulturális és irodalmi központtól elszakadtak, nem hathatott többé a klasszikus latin. A vulgáris latin maradt meg a további fejlődés egyetlen alapjának. Ez a közös alap a magyarázata a neolatin nyelvek hasonlóságának.¹⁴

Az eddig elmondottakból is következik, de külön is hangsúlyozni kell, hogy a vulgáris latin nem volt abszolút értelemben vett egységes nyelv, hanem mind a birodalom különböző vidékein való elterjedés, mind a különböző társadalmi osztályok által való használat következtében végtelen sok árnyalattal rendelkezett.

13. Giacomo Devoto: Storia della lingua di Roma, Bologna, 1940. 146 l.

14. Herczeg Gyula: Olasz történeti nyelvtan, Bp, 1956. 33 l.

A vulgáris latinra vonatkozó források elsősorban maguk a latin írók, akik szereplőik szájába nem az irodalmi klasszikus nyelvet, hanem a korabeli beszélt nyelvet adták /Plautus, Petronius stb./ Később, a kereszténység terjedésével az egyházatyák által írt, propagandacélokat szolgáló, tehát a nép nyelvén írt munkák /Tertullianus, Szt. Ágoston stb/, sőt a legelső bibliafordítás, az u. n. Itala, vagy Vetus Latina. Jó segítséget kapunk a vulgáris latin megismerésére, azokból a latin nyelvtanokból is, amelyek felsorolják a leggyakrabban elkövetett "hibákat" a latin nyelv használatában. A leghíresebb ilyen hibajegyzék az u. n. Appendix Probi, amelyet az i. u. III. században írtak és amely 227 vulgáris latin szót sorol fel mint olyakat, amelyeket a helyes latin nyelvhasználatban kerülni kell. Végül igen értékes forrásokot nyújtanak a pompeji feliratok, amelyek a város mindennapi életének szinte teljes tükörképét adják.

2, A vulgáris latin legjellemzőbb vonásai.

a, A magánhangzók. A vulgáris latin egyik legjellemzőbb jelensége az, hogy a klasszikus latin kvantitativ hangrendszerével szemben egy kvalitatív hangrendszert állít fel. A klasszikus latin ugyanis hosszúság és rövidség szerint különböztette meg a magánhangzókat. Tehát a klasszikus latin magánhangzói ezek voltak:

ī ī ē ē ā ā ō ō ū ū

A magánhangzók ilyen kvantitativ megkülönböztetésének a klasszikus latin nyelvben igen nagy szerepe volt: vēnit és vēnit, terrā és terrā stb. A vulgáris latinban viszont nem hosszúság és rövidség, hanem a zárt és nyílt ejtés szerint különböztették meg a magánhangzókat. A hosszú hangzóknak a zárt, a rövid

hangzóknak a nyílt ejtés felelt meg. A hosszú és rövid A helyébe egy közép. ejtésű A-t, a többi hangok esetében a hosszúakkal nyílt, a rövidekkel zárt hangokat állított szembe. A klasszikus latin hangzórendszerével párhuzamosan tehát a vulgáris latin az alábbi hangzórendszert állította:

I I E E A O O U U¹⁵

Egy későbbi fejlődési fokon azonban, kb. az i. u. III. századtól kezdve megkezdődik bizonyos különböző hangok összevonása. Az összevonásban nagy szerepet játszott a hangsúly. Másképp történt az összevonás a hangsúlyos és másképp a hangsúlytalan magánhangzók esetében.

Az összevonás a hangsúlyos magánhangzók esetében úgy történt, hogy a hosszú $\bar{E}$ és a rövid $\check{I}$ továbbá a hosszú $\bar{O}$ és a rövid $\check{U}$ ejtése fokozatosan egybe esett és az első kettőből zárt $\bar{E}$ az utóbbi kettőből zárt $\bar{O}$ lett. Ugyanakkor eltűnik a nyílt $\check{I}$ és zárt $\check{I}$, valamint a nyílt $\check{U}$ és zárt $\check{U}$ közötti különbség és helyettük egységes, középejtésű I-t és U-t kapunk. Tehát a klasszikus latinhoz viszonyítva az alábbi képet nyerjük:

Klassz. lat.	$\bar{I}$	$\check{I}$	$\bar{E}$	$\check{E}$	$\bar{A}$	$\check{O}$	$\bar{O}$	$\check{U}$	$\bar{U}$
Vulg. lat.	I		E	E	A	O	O	U	U

A hangsúlytalan magánhangzók esetében az összevonás még egyszerűbben történt. A hangsúlytalan hosszú $\bar{E}$, rövid $\check{E}$ és rövid $\check{I}$ E-vé, a hosszú $\bar{O}$, rövid $\check{O}$ és rövid $\check{U}$ pedig O-vá lett. Tehát:

Klassz. lat.	$\bar{I}$	$\check{I}$	$\bar{E}$	$\check{E}$	$\bar{A}$	$\check{O}$	$\bar{O}$	$\check{U}$	$\bar{U}$
Vulg. lat.	I		E	E	A	O	O	U	U

Az olasz nyelv a vulgáris latin hangsúlyos magánhangzóit teljesen átveszi, azzal az egyetlen továbbfejlesztéssel, hogy a

15. G. Rohlfs: Historische Grammatik der Italienischen Sprache Bern, 1949. Band I. 43 l. és Karl Vossler: Einführung ins Vulgarlatein, München, 1954, 85 l.

nyílt E és nyílt O a nyílt szótagokban diftongizálódik:

Klassz. lat.	tēnet	bōnus
Vulg. lat.	tenet	bonu
olasz	tiene	buono

A vulgáris latin hangsúlytalan magánhangzóit pedig az olasz úgy fejleszti tovább, hogy a vulgáris latin E -jét és O-ját felbontja. Protonikus helyzetben a vulgáris latin E -jéből I lesz /fenēstra - finēstra/ az O általában megmarad zárt O-nak, csak hangsúlyos I előtt lesz helyette U /iocāre- giocāre, de officium uffīcio/. Tosztonikus helyzetben a vulgáris latin E-jét, amennyiben az a klasszikus latin E-je helyén áll, I-re változtatja az olasz /flōrēs - fiōri/.

A klasszikus latin diftongusai közül az AE nyílt E-vé vált a vulgáris latinban /praesto -presto/ az AU diftongus megmarad /aurum - auru/ s csak az olasz helyettesítette O-val /oro/. Meg kell jegyeznünk, hogy a vulgáris latin a klasszikus latin AVI, ABI elemeiből is AU diftongust csinál /amavit- amaut, parabula - paraula/, az olasz azután a vulgáris latinnak ezeket a másodlagos AU diftongusait is O-ra változtatja /amò , parola/.

A hangsúly tekintetében is mutat változást a vulgáris latin a klasszikus latinnal szemben. A klasszikus latinban ugyanis az utolsóelőtti szótagon volt a hangsúly, amennyiben ez hosszú hangzó volt. Ha ellenben rövid volt, akkor a /hátról számított/ harmadik szótag viselte a hangsúlyt. A vulgáris latinban viszont, ha az utolsóelőtti hangzó rövid ugyan, de zárhang és folyékony hang kapcsolata előtt áll, akkor viselheti a hangsúlyt. Tehát a klasszikus latin intégrum-ával szemben a vulgáris latinban intégru áll. Magánhangzó előtt álló hangsúlyos I a vulgáris latinban a következő szótagra veti a hangsúlyt: fili¹olus -fili¹olu, pari¹etem -pari¹ete. Az olasz azután ezt a hangsúlytalaná vált I-t

szemivokálissá /yod/ változtatja /figliuólo/ a rákövetkező E azonban elnyeli a szemivokálist /paréte/.

Ez tehát a vulgáris latin magánhangzórendszere, az az alap, amelyből a birodalom felbomlása után, a többi neolatin nyelv között, az olasz nyelv magánhangzórendszere is kisarjad. Természetesen, a fejlődés sohasem sematikus. Különféle okoknál fogva /akadályozott hangfejlődés, zavarok a hangfejlődésben/ a spontán hangfejlődésnek ettől^a fővonalától eltérő módon folyik le sokszor a fejlődés. Ezeknek a jelenségeknek a bemutatása azonban már nem az olasz nyelv eredetének, hanem az olasz nyelv történetének a tárgyalására tartozik.

b, A mássalhangzók. A vulgáris latin mássalhangzórendszerében is a klasszikus latintól való lényeges eltérések figyelhetők meg.

Először is jellemző a vulgáris latinra a H teljes eltűnése /homo - omo/ A H gyengülése elég korán megkezdődhetett és valószínűleg Cicero korában már csak pusztá helyesírási jel lehetett, amelynek semmiféle reális hang nem felelt meg. Erről tanuszkodnak a feliratok is, mert erős ingadozás figyelhető meg: sokszor, amikor kellene, nem írják ki, viszont kiírják akkor, amikor nem kellene. Pl. az egyik pompeji feliraton, amely a római kirándulók csatlódását fejezi ki, ezt olvashatjuk:

Venimus huc cupidi, multo magis hire cupimus,
ut liceat nostros visere, Roma, lares.¹⁶

Tehát még ilyen gyakran előforduló igének, mint az "ire", a helyesírásában is ingadoztak.

A másik jellemzője a vulgáris latinnak a klasszikus latinnal szemben a gutturális K hangnak E és I előtt való palatalizációja. Cicero idejében még a certus és civis szók C-jének ejtése semmiben se különbözött a canis és collis szók C-jének

16. A feliratot ismerteti Huszti József, Latin Chrestomathia, Bp, 1940. 98 l.

ejtésétől. Ennek a ténynek adják bizonyítékát a germán nyelveknek a latinból átvett szavai: cellarium = Keller, caesar = Kaiser, ceresia = Kirsche stb. A palatalizáció csak az i. u. III. század vége felé jelenik meg és a certus, pace szavak ejtése kjertus, pakje lesz.¹⁷ A palatalizációnak ez a foka azonban az olaszban egyáltalán nem marad meg, hanem a palatalizáció további fokozásával C lesz: la cenere, la città. Toszkánában azonban intervokális helyzetben a dentális zár használatával felhagytak és így a C / tš/ egyszerű S-re mérséklődött: la šenere, la šittà.

A gutturális G palatalizációja E és I előtt szintén csak később kezdődött el. Ebben az esetben is a germán nyelvek szókincsében megtalálható latin átvételekre hivatkozhatunk: gemma = Gemme. Kb. az i. u. IV. században jelenik meg a G palatalizációja a vulgáris latinban, mégpedig j fokon /gentem -jente, magistrumajestru/. A G-nek ezzel a palatalizációjával egyidejűleg jelenik meg a DI elemnek is hasonlóan j fokon történő palatalizációja /diurnum-jornu, radium - raju/. Az olasz után a vulgáris latinnak mind az elsődleges, mind a másodlagos j elemeit G-vé fejleszti tovább /major-maggiore, jornu- giorno/. Az intervokális G kiesett: ego - eo.

A vulgáris latin a QU - QU-t C-QU-ra disszimilálta quinque - cinque/ ellenben a C-QU-t C-C re asszimilálta /coquina cocina/.

Az intervokális B a vulgáris latinban gyakran V-re változik /-bibere- bevère, nubila - nuvila/.

A vulgáris latin sok mássalhangzókapcsolatot hoz létre azért, hogy szinkopálja a közöttük lévő magánhangzót: calidus - caldu, positus - postu, frigidus - frigdu, vetulus - vetlu, macula - macla, i/n/sula - isla. Az így létrejött mássalhangzókapcsolatok egy részét pedig továbbfejleszti. A TL-ből CL lesz /vetlu-veclu/ az SL pedig T-t kap közbe /isla-istla/ ebből a TL

17. G. Rohlf's átírása. /Vossler ugyanígy k^jentum, duk^jere, Einführung ins Vulgärlatein, München, 1954, 100 l.

ismét CI lesz /istla-iscla/. Az olasz nyelv azután palatalizálja a L-t j-re és, így Kj jön létre /macla -macchia, iscla -Ischia/

A klasszikus latinban a TI, DI kapcsolatban az I teljes értékű hang volt, tehát a na-ti-o háromtagu szó volt és a T ejtése szabályos volt. Idővel azonban, az i. u. II és III. század folyamán az I félhangzová lett és ez befolyásolta a TI kapcsolat ejtését, amely CI-nek kezdett hangzani, a DI pedig a palatalizált G ejtéséhez lett hasonló

Hasonlóan a TI és DI kapcsolatához az LI, NI, CI, GI hangkapcsolatokban is palatalizálódás megy végbe olymódon, hogy az I-elem J-vé lesz és teljesen beolvad az előző mássalhangzóba /mulier-mul'er, vinia [a klassz. lat. vinea-ból] - viña/.

A klasszikus latin XT / KST/ kapcsolatának első elemét /K/ a vulgaris latin elhagyja /dexter-destro, sextus-sestu/. Hasonlóképp az NS és RS kapcsolatok első elemét is sokszor elhagyja a vulgaris latin /pensare-pesare, sursum-susu/.

A szóvégi mássalhangzók közül az M mindég leesik a többszótagu szavakban /bonum-bonu, eram-era/, az egyszótaguaknál azonban megmarad /spem - spem/ .

Ezek tehát a vulgáris latin mássalhangzórendszerének legjellemzőbb vonásai. Ebből az alapból indul ki az olasz nyelv és ezeket a jelenségeket fejleszti tovább, természetesen a saját külön nyelvfelfejlődési feltételei mellett . Ezért más lesz pl. az egyes mássalhangzók sorsa aszerint, hogy a szó elején, belsejében, vagy végén állnak. /A T megmarad: tenere-tenere, zöngésül: patella-padella, vagy teljesen eltűnik: amat-ama. /

c, Végül a vulgáris latinnak azokról az alaktani jelenségeiről kell néhány szót szólnunk, amelyek döntő jelentőségűek voltak az olasz nyelv alaktani rendszerének kialakulása szempontjából.

Ilyen jelenség elsősorban a semleges nem fokozatos eltűnése. Csupán a többesszámu semleges alakokból maradt meg néhány az olaszban: *le uova*, *le braccia*. Sok többes semleges, az *-a* végűek óriási többségének befolyására, egyesszámu nőneművé lett */folia*, *mirabilia-foglia*, *meraviglia/*.

Az *-us* végű növénynevek */fagus*, *fraxinus* stb/, amelyek a klasszikus latinban nőneműek, a vulgáris latinban - nyilván az *-us* végű főnevek nagy többségének hatására -hímneműek lesznek. Végül maga az *arbor* is hímnemű lesz.

A klasszikus latin hagyományos deklináció-rendszere is megbomlik a vulgáris latinban. Az ötödik deklináció főnevei átkerülnek az elsőbe: *facies* helyett *facia*, *glacies* helyett *glacia* van a vulgáris latinban. A klasszikus latin negyedik deklinációjának főnevei is átmennek a másodikba: *fructus* /plur. Nom./ helyett *fructi*, *manus* /plur. Acc./ helyett *manos*. A negyedik deklinációhoz tartozó nőneműek egy része átmegy az elsőbe: *nurus-nura*.

A melléknevek területén is a vulgáris latin a semleges alakot összeolvasztja a hímnemű alakokkal, az egyvégződésűekből analógiásan képez nőnemű alakokat */paupera/* a középfok képzésére pedig a klasszikus latin ^{szintetikus} organikus módja helyett */altior/* analitikus módot használ */plus altus*, vagy *magis altus/*.

Az igeragozásban a klasszikus latin I. és IV. konjugációja megőrződik, viszont a II. és III. konjugáció keveredést mutat. Egyes II. konjugációhoz tartozó igék átmennek a III. konjugációba */ardere - ardere/*, *ridere -ridere/* és viszont */cadere-cadere*, *sapere - sapere/*. Egyes "rendhagyó" igék analógiás alapon szabályos igékké válnak: a *velle* és *posse* a vulgáris latinban *volere** és *potere** alakban fordulnak elő. Az igeragozás organikus szenvedő formái a *participium perfectum* kivételével eltűn-

nek és csak a perifrasztikus alakok maradnak meg. Az amatus sum alakot nem úgy tekintették már, mint perfectumot, hanem - lévén a sum jelen idő - az egész kifejezést jelen idejűnek fogják fel: amatus sum = ero amor. Természetesen, ha az amatus sum jelen idejű értelmű lett, akkor a perfectum kifejezésére létre kellett hozni az amatus fui alakot stb. és végül az egész szenvedő igeragozás a participium perfectumból és a segédigéből álló új alapra helyeződik.

A deponens igék cselekvő formát öltenek: morire áll mori helyett.

De a cselekvő igeragozásban is találunk új képzésmódokat. A klasszikus latin egyszerű jövő idő képzésével szemben a vulgáris latin körülírt képzést használt /cantabo=cantare habeo, vagy volo, vagy debeo./ Már Cicero is használ ilyen igelakokat.¹⁸ Ennek a jövő időnek a mintájára jön létre a feltételes mód a cantare habebat vagy a cantare habuit formában. Ez utóbbi alakot vonta azután össze az olasz nyelv a canterebbe alakban.

Ezek tehát a vulgáris latinnak a legjellemzőbb nyelvi sajátosságai, amelyek felsorolásánál mindjárt arra is igyekeztünk utalni, hogy miként fejlesztí ezeket tovább az olasz nyelv. A Római Birodalom állami egységének felbomlása után, a háberi tagoltság korában ez a közös alapnyelv fejlődik tovább az egyes, egymástól elszakított nyelvterületeken, mindenütt az illető nyelv terület sajátos fejlődési feltételei mellett. Ezt a fejlődési fázist nevezzük^a nyelvi differentiáció folyamatának. Minthogy Itália területe is sok feudális egységre tagolódott és ezeken belül mindenütt sajátos feltételei alakultak ki a nyelvfejlődésnek, ezért ha igazán pontos fogalmazással akarunk élni, nem az olasz nyelv, hanem az olasz nyelvjáráások létrejöttéről kell beszélnünk.

18. Cicero, Ad Att. II. 22.6 "De re publica nihil habeo ad te scribere...."

Mielőtt azonban idáig jutnánk, néhány szót kell szólnunk az ad- és szupersztrátumokról.

3. Az ad- és szupersztrátumok.

Egyes nyugati nyelvészek eltulozzák az ad- és szupersztrátumok jelentőségét és azt állítják, hogy a neolatin nyelvek közötti minden eltérést az ad- és szupersztrátumok okoztak. Az ad- és szupersztrátumoknak természetesen nincsen ilyen jelentőségük, sőt jelentőségük még a szubsztrátumokénál is kisebb. A szubsztrátumok esetében ugyanis bizonyos fonetikai hatás is kimutatható a győztes nyelvben, míg az ad- és szupersztrátum esetében világos, hogy csupán szókölcsonzésről lehet szó.

Az i. u. V. századtól a IX. századig tart az az időszak Itália történetében, amikor a birodalom bukása után a különféle idegen uralmak váltották egymást a feudális városállamok kialakulásáig. Itáliában először a nyugati /Odoaker/ majd a keleti gótok /Teodorik/ alapítanak birodalmat, azután pedig a bizánci uralom következik, amelyet a longobardok zavarnak meg. Délen az arabok foglalják el Sziciliát. Ez volt az a történelmi időszak, amelynek folyamán a legtöbb idegen nyelvi hatás érte Itália nyelvét és ezek mint ad- és szupersztrátumok hagytak nyomot az olasz nyelvben.

a, A görög hatás. Említettük már, hogy a görög szubsztrátum nyelvként is hatott a latinra, mégpedig a Magna Graecia korában átvett elemek tekintetében. Kétségtelen azonban, hogy az olasz nyelv olyan görög elemeket is tartalmaz, amelyek a bizánci közigazgatás, valamint a görög nyelvű egyház kulturáját tükrözik. Ilyen szó pl. a parola szó, amely a παραβολή /parabula-paraula-

19. W. von Wartburg: Die Ausgliederung der romanischen Sprachen, Zeitschrift für romanischen Philologie, LVI, 1936. Idézi Herczeg Gyula Olasz történeti nyelvtanában.

parola/ "hasonlat" jelentésű görög szóból származik és igen gyakran szerepel az evangéliumi szövegében, hiszen az evangéliumban igen sok a példabeszéd, a hasonlat. Lassan azonban a "hasonlat" értelem mellett általában a "szó" jelölésére is kezdik használni. A közismert Vulgata bibliafordításban már a "szó" értelemben használatos: *assumptaque parabola sua dixit.*

Érdekes megfigyelni a görögből átvett -μα végű szók sorsát. Amennyiben azok valóban a népnyelvbe hatoltak be, akkor a formai hasonlóság alapján nőneműek lettek az olaszban:

σάγμα	la salma
καυμα	la calma
κυμα	la cima

stb.

Amennyiben azonban csak a tudományos nyelv terminus technicusai maradtak, megőrizték eredeti nemüket, a semlegest, amely az olaszban a himnemben nyer kifejezést:

θέμα	il tema
ἰδίωμα	l'idioma/m/

Ehhez hasonlóan a πλανήτης - /lat. planeta m./ - il pianeta, mert csillagászati műszó maradt /"bolygó"/, míg a κομήτης - /lat. cometes m./ - la cometa lett, mert a népnyelv szókincsévé lett /"üstökös"/²⁰

Természetesen a mai olasz nyelv görög eredetű szavai között nagyon sok az ujképzésű szó, mert javarészt a görög nyelv szolgál alapul ma is a tudomány és technika új vívmányainak elnevezésére alkotott szók képzéséhez: glottologia, paleografia, ortopedia stb. Legújabbban felemás összetételek is kelteznek: automobile, televisione.

20. Meyer-Lübke: Grammatica storica della lingua italiana /trad. Bartoli/, Torino, 142 l.

Ilyen szó az algebra /arab: al - ġabr = helyreállítás/, a cifra /arab: sifr=üres/ szó pedig "zephirum", "zephiro", "zefro" változatokon keresztül eljutott a zero alakig. A chimica /alchimia/ pedig az arab "al-kīmiyā"-ból származik, amit a "Bölcsek Köve" értelemben használtak, aminek segítségével az értéktelen fémeket - a középkori babona szerint - arannyá lehetett változtatni. De volt a "Bölcsek köve" fogalomnak egy elterjedtebb kifejezése is az arab nyelvben: "al - iksir", ennek azonban "csodálatos orvosság", "varázszer" jelentése is volt és ezzel a jelentéssel ment át az ~~olasz~~ba is: elisir.²³ Az alcool pedig az arab "al-kuhl"-ból ered, ami kozmetikai cikk volt, a szemöldök és a szempillák festésére szolgáló port jelentette.²⁴

Amint látható, az arab nyelvből való átvételek többnyire névelővel együtt történtek. Az arab nyelvben a névelő ugyanis "al", amelyből az L bizonyos szókezdő mássalhangzók előtt asszimilálódik. Pl. "as - sukkar". Ezt a szót viszont névelő nélkül vette át az olasz: zucchero.

d, A latin hatás. Kissé talán furcsának tűnik, de a latin nyelv mint szupersztrátum is szerepel az olasz /és természetesen a többi neolatin nyelv/ kifejlődésénél. Világos, hogy ez esetben nem területi hódításokra kell gondolni, mint a germán, arab stb. hatás esetében. Itt arról van szó, hogy a vulgáris latin mellett nem szűnt meg a klasszikus, illetve klasszicizáló stilusu latin, mint a tudományok /teológia, orvostudomány, matematika, filozófia, jogtudomány stb./ nyelve s mint ilyen majdnem a XVIII. századig fennmaradt. Newton /1642-1727/ még latin nyelven fogalmazta meg a mechanika alaptörvényeit. A tudósok és általában a "művelt" emberek nyelve a latin volt. Így hát a tudományos műveken keresztül és a művelt emberek beszédén keresztül sok latin szó jutott be az olasz szókincsbe is. Minthogy a neolatin nyelvek közül az olasz állt a legközelebb a latinhoz, Itália

23- 24. Carlo Tagliavini: Le origini delle lingue neolatine, Bologna 1959, 264 l.

maga is az a nyelvterület, ahol a latinnak az őshazája volt, természetesen ezek a latin szavak itt nem hatottak "idegen" szavaknak, a jelentésüket mindenki értette, következésképp ezeknek a szavaknak jó része bele tudott olvadni a nép által beszélt nyelv szókincsébe.

Az eddig elmondottak azt jelentik, hogy nem minden szó a vulgaris latinból a szabályos nyelvi fejlődés útján jutott el az olasz szókincsbe, hanem vannak szavak, amelyek az irodalmi latin nyelvből közvetlen átvétellel kerültek bele az olasz szókincsbe, főleg a humanizmus korában. Ilyen szó pl. a clamore, ez nyilván az írott latinból került át, mert a szabályos olasz hangfejlődés palatalizálta volna az L-et, mint a chiamare szóban. Meyer - Lübke felállít néhány fonetikai kritériumot,²⁵ amelyek alapján el lehet dönteni, hogy népi, szabályos hangfejlődésű, vagy pedig irodalmi átvételű szóval állunk-e szemben.

A, Mássalhangzók

1, Irodalmi, közvetlen átvételű szók azok, amelyeknél a latin -tium, -tia, -tio végződéseknél megfelelően -zio, -zia, -zione végződést találunk pl. giudizio, giustizia, azione. A szabályos hangfejlődés ugyanis a népi eredetű szavakban a latin "ti" -t "zz"-vel adja vissza: iustitia -giustezza, pretiu -prezzo, palatiu -palazzo stb.

2, -rio, -ria végződés a latin -rius, -ria helyén szintén irodalmi eredetre utal, pl. Primario-a. A szabályos hangfejlődés ugyanis ebben az esetben j-t ad: primaio.

3, mássalhangzó + L kapcsolat szintén az irodalmi átvételre jellemző: clamore, plaudire, splendere. A CL, PL stb. a népi átvételben Chi, pi, stb. /clamat -chiama, plus -più/

4, NS hangkapcsolat megmaradása irodalmi átvé-

25. Meyer - Lübke: Grammatica storica della lingua italiana /trad. Bartoli/ Torino, 14 l.

tel, a népi átvételnél az N kiesik. Pensare irodalmi, pesare népi átvétel, mint a mese és mostrare a mense és monstrare-ből.

B. Magánhangzók

1, Hangsúly előtti E irodalmi átvétel jele, pl reprimere, repubblica, declinare, regalo stb. A szabályos hangfejlődés a protonikus E-t I-vé változtatja: securu -sicuro, fenestra -finestra stb.

2, -olo, -ola, végződés az irodalmi átvétel jellemzője, pl. isola. A népi átvétel először szinkopál: insula -insla, majd az NS kapcsolatból elhagyja az N-t: isla, ezután a szabályos fejlődés szerint istla, iscla, ischia lesz.

A görög, germán, arab, és az irodalmi latin nyelv voltak azok az ad- és szupersztrátumok, amelyek az olasz nyelv kialakulására jelentősebb hatással voltak. Természetesen a latin nyelv a birodalom más részein egyéb ad- és szupersztrátumokkal is gazdagodott, ezek azonban főként az ott kialakuló neolatin nyelvekben hagytak nyomot és nem kerültek bele az olaszba, mint pl. a román nyelv szláv és magyar elemei.

III. Az olasz nyelv

1, A differenciáció folyamata és a nyelvi változások okai.

Az előző fejezetekben láttuk a latin nyelv keletkezését, integrációs fejlődését, kiegészülését a szubsztrátum nyelvekkel. Láttuk továbbá azt, hogy az irodalmi "klasszikus" latin nyelv mellett a néptömegek nyelve a vulgáris latin volt, amely a hatalmas kiterjedésű, soknemzetiségű birodalom valóságos, minden részén beszélt nyelve volt. Bemutattuk, hogy ezt az alapnyelvet milyen ad- és szupersztrátum hatások érték a történelmi változások folyamán. És ezzel elérkeztünk a neolatin nyelvek kialakulá-

sának korszakához, amikor is a volt birodalom egymástól elszakadt területein az egykor közös nyelv megkezdí differenciálódását különböző nyelvekre.

"A nyelvek differenciációja tehát akkor következik be, ha a társadalom olyképpen tagolódik, hogy egyes részei között megszűnik az érintkezés, ha megszűnnek azok a feltételek, amelyek szükségszerűvé teszik az egységes, közös nyelv létezését; ugyanakkor az egyes részekben a nyelvfejlődésnek más-más feltételei alakulnak ki. Lehetővé válik, hogy egy és ugyanazon nyelv nyelvjárásai önálló nyelvekké váljanak."²⁶

Az egyes neolatin nyelvek történeti nyelvtanai pontosan leírják, rendszerbe foglalják azokat a változásokat, amelyek a vulgáris latintól a minőségileg új nyelv kialakulásáig végbementek. Azt azonban, hogy ezeknek a változásoknak mi az oka, a polgári nyelvtudománynak nem sikerült megnyugtató módon tisztáznia.

Nyilvánvaló, hogy nem elégséges kimutatni azt, hogy hol, mikor és hogyan fejlődtek, változtak a nyelvi jelenségek, hanem elengedhetetlenül szükséges egyúttal a nyelvi jelenségek eredetének magyarázata is. A hangváltozások pl. egy kisebb körből, esetleg több körből indulnak ki, néha egyetlenegy nagyte-kintélyű egyéntől, s mások azután elfogadják, utánózzák. Hogy valamely hangváltozás fennmarad, elterjed, állandósul, az attól függ, hogy a nyelvközösség elfogadja-e s éppen ez a kérdés: miért fogadja el? Csak akkor magyaráztuk meg az illető hangváltozást, ha megadtuk erre a kérdésre a kielégítő feleletet."²⁷

A pozitívizmus /főképviseelője Meillet/magyarázata szerint a hangváltozás teljesen passzív, a nyelvközösség akaratától független folyamat, rendkívül sok apró, észrevehetetlen nem- tudatos, mechanikus eltolódások összessége. Azaz a pozití-

26. T.Sz. Saradzenyidze: A nyelvi integráció és differenciáció folyamatai. A Nyelvtudományi Intézet Közleményei, III. évf. 2 sz, 143 l.

27. Klemm Antal: Pozitívizmus és idealizmus a nyelvtudományban. Magyar Nyelv, 1927, 12 l.

vizmus a hangváltozások keletkezésének okait magukban a nyelvi jelenségekben és ezeknek mechanikus egymásra való hatásában látja.

Ezzel szemben az idealizmus /főképviselője Vossler/ a nyelvi változások okait elsősorban a tudatosan, szabadon, tevékenyen működő, a nyelvet használó szellemben keresi. Minthogy a nyelv az idealizmus szerint intuicio²⁸, csak a kiválasztottak, a magasabb műveltséggel rendelkezők vesznek részt a nyelv formálásában. Világos tehát, hogy az idealizmus álláspontja szerint csak a felsőbb, műveltebb társadalmi rétegeknek van a nyelv fejlődésében lényeges szerepük.

A marxista nyelvtudomány kritikáját alkalmazva mindkét elméletet hibásnak kell nyilvánítanunk. Az első azért hibás, mert figyelmen kívül hagyja a nyelvet használó társadalmat. A második pedig azért hibás mert nem látja éppen a nép nyelvformáló hatását.

A marxista nyelvtudomány éppen abból indul ki, hogy a nyelv társadalmi jelenség, következésképp a nyelv tanulmányozására nem vezethet helyes eredményre, ha elhanyagoljuk az illető nyelvet használó társadalom tanulmányozását. A társadalom fejlődésével fejlődik együtt a nyelv is. A társadalmi szükségletek inspirálják a nyelv fejlődését. A társadalom élete végtelen gazdagságának legkisebb rezdülésére is reagál a nyelv és a mindennapi beszéd tömkelegében itt is, ott is új kezdeményezések sűrűsödnek: egyesek már nem egyéniek, de még nem is általánosak, még csak egyes csoportok nyelvében vernek gyökeret, de a köznyelvben még "hibák"-nak számítanak.²⁹

Mindez azonban nem tudatosan megy végbe, a beszédhangok képzése ugyanis reflex-szerű, gépies mozgások útján történik. A legtöbb ember nincs is tisztában hangképző szerveinek

28. Vossler: Positivismo e idealismo nella scienza del linguaggio. Trad: Tommaso Gnoli, Bari, 1908, 59 l.

29. Tamás Lajos: Tudatosak-e a hangváltozások? Magyar Nyelv, XLIII kötet, 1947, 93 l.

működésével és beszéd közben a legkevésbé sem figyel az artikulációs mozgásokra. Ezt talán negatív példával lehetne a legjobban bizonyítani: mekkora figyelmet, igyekezetet kell fordítanunk egy olyan hang képzésére, amely anyanyelvünk hangjai közt egyáltalán nincs meg, pl. az orosz "н" /jerü/ képzésére. A beszédhangképzés tehát tudatosság nélküli pszichofiziológiai mozgástevékenység. Éppen ez teszi lehetővé, hogy a beszélő figyelme a beszédmozgások végrehajtásával egyidőben a beszéd tartalmára a gondolatokra irányuljon.

A mondottakból világos, hogy a beszédhangok képzése nem tudatos "teremtő" művelete az egyénnek, hanem olyan cselekvésekről van szó, amelyek a társadalmi érintkezés gyakorlatában teljesen elgépiesedtek. Tehát, ha a nyelv társadalmi jelenség, akkor a beszédhangok képzése egy nyelvközösségben társadalmi automatizmusnak fogható fel. Ez a társadalmi automatizmus sem változatlanul hístályosodott, merev mozgás-sémák összessége. Ezen belül is vannak különböző hatóerők, amelyek az egész rendszernek a belső fejlődési irányát meghatározzák. Ezek a hatóerők minden nyelvrendszerben mások, bár bizonyos általános tendenciák is megállapíthatók, amelyek több nyelvrendszerben is megtalálhatók. Ilyen pl. az asszimiláció, a "könnyebb kiejtés" elve stb.

Ebből következik, hogy az egyénileg, vagy több egén által egyidőben kezdeményezett önkéntelen hangváltozás csak abban az esetben fog a társadalomban kedvező fogadtatásra találni, csak akkor fog elterjedni, ha iránya egybe esik a társadalmi automatizmus belső fejlődési irányával. Amikor pedig a társadalmi automatizmus irányába eső potenciális lehetőség - a végrehajtó egyének tudatán kívül, önkéntelenül - valósággá kezd válni, akkor az egyes egyének már hiába kezdenek tiltakozni ellene, mint "hiba" ellen. "Egy fa is hiába tiltakoznék, hogy ő nem akar részt

venni az éghajlat szabályozásában, ha társaival együtt erdőt képez" - állapítja meg nagyon találó hasonlattal Tamás Lajos.³⁰

Ezzel, úgy gondolom, sikerült megvilágítani a hangváltozások társadalmi létrejöttének és elterjedésének feltételeit, körülményeit. Most már csak az a kérdés van hátra, hogy miért következik be egyáltalán hangváltozás a beszélő egyének kiejtésében, amely azután vagy elfogadásra talál, vagy visszautasításra a beszélő kollektíva részéről. Erre a kérdésre pedig a modern, műszeres kísérletekkel dolgozó eszközfonetika ad leginkább választ. Ezek szerint az eredmények szerint pedig a hangváltozások lényege artikulációs körülményekre vezethető vissza.³¹ Így pl. a latin clamare azért lesz az olaszban chiamare, mert az artikulációs mozgások ezt így kívánták meg. Ugyanis a szó első hangja ejtésekor /K/ a nyelv az alsó fogsorral érintkező helyzetben van, a második hang /L/ ejtésénél a felső fogsorral kell érintkeznie, a harmadik hang ejtésénél /A/ pedig ismét vissza kell kerülnie az alsó fogsorral érintkező helyzetbe. Ezt a bonyolult mozgásfolyamatot öntudatlanul úgy igyekeztek egyszerűsíteni, hogy nem a nyelv hegyét emelték fel a felső fogsorhoz, hanem a nyelv hátát nyomták fel a szájpadláshoz, úgy akarván eleget tenni az L ejtéséhez szükséges nyelv-emelésnek, de a nyelv hegye lent maradt az alsó fogsornál, mintegy előkészülve a következő A ejtésére. Ilyen nyelvtartással pedig nem lehetett mást, csak j hangot ejteni.

Reméljük, hogy a most nagy lendülettel felfeléívelő eszközfonetikai kutatások a nagyszámu, eddig megoldatlan kérdésre mielőbb fényt fognak deríteni.

30. Tamás Lajos: Tudatosak-e a hangváltozások? Magyar Nyelv, XLIII; kötet, 1947, 165 l.

31. Herczeg Gyula: Olasz történeti nyelvtan, Bp, 1956, 91. l.

2, Az első olasz nyelvemlékek.

Már említettük, hogy^a Nyugat Római Birodalom bukása után is a klasszicizáló stílus, "irodalmi" latin maradt az irodalom, valamint a római egyház, az igazságszolgáltatás és a tudományok nyelve. Az irodalmi mintakép továbbra is a klasszikusok nyelvhasználatára volt mind a költészetben, mind a prózában, és a középkori írók a legnagyobb erőfeszítéssel azon igyekeztek, hogy egy olyan nyelven írjanak, amelyen már nem beszélt többé senki, és még hozzá olyan könnyedséggel és hajlékonysággal kezeljék ezt a nyelvet, mint amilyennel a nagy klasszikus írók alkották remekműveiket. A vulgáris nyelv, amelyben már kezdenek fellépni a neolatin változások, szolgál a mindennapi élet nyelveként, de ha bármit, akár irodalmi művet, tudományos értekezést, vagy akár csak hivatalos "aktát" is kell leírni, akkor azonnal az "irodalmi" latint veszik elő. Minél nagyobb műveltséggel rendelkezik az, aki latinul ír, annál jobban közelíti meg nyelve a klasszikus mintaképeket. De a szegény irnokok, az egyszerű falusi papok nem rendelkeztek olyan alapos előképzettséggel, hogy el ne vétették volna az irodalmi latin szabályait és az általuk leírt latin szövegekben hol itt, hol ott önkéntelenül is, ösztönösen vulgáris szavakat, vulgáris szerkezetű fordulatokat alkalmaznak. Az iskolában elsajátított irodalmi latinság vékony rétegű felszínét átszakitja a mindennapi életben beszélt nyelv ösztönös ereje. Ezért van az, hogy a középkori latin szövegek tele vannak vulgarizmusokkal, amelyek azonban önkéntelen, az író szándéka ellenére történő megnyilvánulások.

Ezeket a vulgarizmusokat azonban, még ha bennük már neolatin elemek mutatkoznak is, semmiképpen se értékelhetjük úgy, mint minőségileg új nyelvek megjelenését. Ugyanis a nyelv egyik minőségből a másikba az új minőség elemeinek fokozatos és hosszan-

tartó felhalmozódása és ennek megfelelően a régi minőség elemeinek fokozatos elhalása útján megy végbe.³² Ezért ezt az átmeneti korszakot, amely jó néhány századon át tart, a neolatin eredetek /origini romanze/ korának lehet tekinteni.³³ Arról van ugyanis szó, hogy a vulgáris latint dialektális árnyalatokkal kezdik használni a volt birodalom egyes részein. De ez még mindig a vulgáris latin! Hosszu évszázadoknak kell eltelni, amíg egyes dialektusok felülkerekednek a többin és önálló, minőségileg új nyelvvé válva jelennek meg. Ezért van az, hogy a latin "aranykori" irodalomtól számítva körülbelül ezer évnek kellett eltelnie, mire^a minőségileg új nyelvek első dokumentumai megjelennek /814-ben a francia, 960-ban az olasz stb./

Mint említettük a VIII. század óta fordulnak elő olyan vulgarizmusok, amelyek már a kialakulóban lévő új nyelv csiráit hordozzák magukban. Ezek a kifejezések, szókapcsolatok többnyire a latin nyelvű okiratokban találhatók, ahová - mint mondtuk - az írők beszélt nyelvének ösztönös megnyilvánulásaként csusztak be, mint "hibák"

Az olasz irodalomtörténetek általában a Placito Capuano-t /960/, illetve az abban található esküformulát szokták említeni, mint az első olasz nyelvemléket. Meg kell azonban jegyezni, hogy a szakirodalomban nagyon élénk vitát váltott ki egy korábbi, valószínűleg a VIII. vagy a IX. századból származó dokumentum, amelyet L. Schiaparelli talált a veronai káptalan könyvtárának LXXXIX. kódexében és 1924-ben publikált.³⁴ A dokumentum tulajdonképpen egy találós kérdésnek a feljegyzése:

SEPAREBABOUESALBAPRATALIAARABA ALBAVERSORIOTENEBA
NEGROSEMEN SEMINABA³⁵

32. V.V Vinogradov: A nyelvfeljődés belső törvényeinek fogalma a marxista nyelvtudomány általános rendszerében. A Nyelvtud. Int. Közleményei III. évf. 3. szám, 269 l.
33. Antonio Viscardi: Le origini, Storia letteraria d'Italia, Milano, 1939
34. L. Schiaparelli: Sulla data e provenienza del cod. LXXXIX della Biblioteca Capitolare di Verona/Orationalis Mozarabicus, az "Archivio Storico Italiano"-ban s VII. I, 106 l. idézi C.Tagliavini említett művében.
35. A szövegét C.Tagliavini: Le origini delle lingue neolatine, Bologna, 1959, 455 l. szerint idéztem.

A szöveg feletti vita egészen a legutóbbi időig tartott. N. Tamassia és M. Scherillo egyszerűen földműves dalnak tartották.³⁶ De Bartholomaeis viszont bebizonyította, hogy itt nem egy földműves dalról van szó, hanem egy népi eredetű találós kérdésről, amely a fehér papírra fekete betűket író emberi kezét példázza.³⁷ Ő maga is újra megjelenteti a szöveget az első sor inverziójával:

Boves se pareba,
alba pratalia araba
et albo versorio teneba
et negro semen seminaba³⁸

Tagliavini indokolatlannak tartja az inverziót, annál is inkább, mert itt nem másolásról van szó, amikor is a másoló által elkövetett hibát korrigálni kell, hanem eredeti feljegyzésről. A szöveg nyelvi minősítését illetően is igen eltérők a nézetek. De Bartholomaeis népi eredetűnek tartja, Tamassia és Scherillo vulgáris latinnak, Tagliavini pedig vulgáris olasznak.

Mi úgy látjuk, hogy a különböző nézetekből alkotott szintetikus felfogás jár legközelebb az igazsághoz és úgy véljük, hogy a találós kérdés nem népi eredetű, mert hiszen abban az időben az írás-olvasás tudománya szinte kizárólag a klerikusok privilégiuma volt. Valószínűleg klerikus-diákok szerkesztették a találós kérdést, még pedig azon a keverék "semivulgáris" nyelven, amelyet a latin grammatikát tanuló, de még nem tulságosan ismerő klerikusok maguk között beszéltek.

Minden kétséget kizáróan, a szakemberek egybehangzó véleménye szerint is, vulgáris olasz mondatot tartalmaz azonban a montecassinoi aptáság levéltárában őrzött bírói határozat

36. N. Tamassia e M. Scherillo: Un' antichissima cantilena georgica in latino volgare, Rendiconti del /R/ Istituto Lombardo di Scienze e Lettere, LVII, /1924/ 734 l. Idézi C. Tagliavini említett művében

37. V. de Bartholomaeis: Ciò che veramente sia l' antichissima cantilena "Boves se pareba" Gironale Storico della letteratura italiana, XC, /1927/, 197 - 204 l.

38. V. de Bartholomaeis: Rime giullaresche e popolari d' Italia, Bologna, 1926, 3 l.

960 márciusából. Ez az okmány Placito Capuano néven ismeretes és általában az első olasz nyelvemléknek tartják. Első alkalommal több mint 200 évvel ezelőtt publikálta Erasmo Gattola.³⁹ A bírói határozatot egy capuai Arechisi nevű bíró hozta, akinek ítélkeznie kellett egy földbirtoklási perben. A per a montecassinoi kolostor és egy bizonyos Rodelgrim nevű személy között folyt. Az okmányban az ítélet és az indokolás nyelve latin, azonban a tanuk vallomásai úgy vannak bejegyezve, ahogyan ők a közérthetőség kedvéért vulgáris olasz nyelven mondták. Így azután négyszer fordul elő az okmányban az alábbi mondat:

SAO KO KELLE TERRE, PER KELLE FINI, QUE KI CONTENE,
TRENTA ANNI LE POSSETTE PARTE SANCTI BENEDICTI⁴⁰

Ez az eskü formula magán viseli annak a vidéknek regionális vonásait, amelynek lakói mondták el. Így pl. a SAO /mai olaszban "so"/ közös a dél-itáliai dialektusokban, akárcsak a "fao", "dao", "vao" stb. A KO a latin "quod"-nak felel meg. A KELLE alak a latin "eccu illae" összevonása, a mai olaszban a "quelle". A FINI szó itt CONFINI értelemben áll és már nőnemben használják. /latin "finis" masculinum!/ QUE a mai olaszban CHE a latin "que/m/" vonatkozó névmásból származik. KI qui, itt, helyhatározószó, a mondat értelme szerint a periratokra vonatkozik, mert azokat közben tartva mondták a tanuk az esküt. A POSSETTE igealak a POSSEDETTE helyett áll.

Ehhez az esküformulához nagyon hasonló formulákat találhatunk a 963 évi márciusi Placito di Seesa Aurunca és az ugyancsak 963 évi júliusi és októberi Placito di Teano elnevezésű okmányokban, amelyeket szintén a montecassinoi apátság levéltárában őriztek meg. Ezek az okmányok is földbirtoklási perek bírói határozatai és szintén a tanuvallomások esküformulái vannak benne

39. E. Gattola: *Ad historiam Abbatiae Cassinensis Accessiones*, Venetiis, 1734. Idézi G. Lazzeri *Antológiájában*.

40. A szöveget Gerolamo Lazzeri: *Antologia dei primi secoli della letteratura italiana*, Milano, 1942, 8. szerint idéztem.

A Placito Capuano facsimiléje.

vulgáris olasz nyelven bejegyezve. A Placito di Sessa Aurunca az alábbi mondatot tartalmazza:

SAO CCO KELLE TERRE , PER KELLE FINI QUE TEBE MONSTRAI,
PERGOALDI FORO, QUE KI CONTENE, ET TRENTA ANNI LE
POSSETTE ⁴¹

A juliusi Placito di Teano-ban az alábbi mondat fordul elő:

KELLA TERRA, PER KELLE FINI QI BOBE MOSTRAI, SANCTE
MARIE E, ET TRENTA ANNI LA POSSET PARTE SANCTE MARIE ⁴²

Az októberi Placito di Teanoban pedig ez áll:

SAO CCO KELLE TERRE, PER KELLE FINI QUE TEBE MOSTRAI,
TRENTA ANNI LE POSSETTE PARTE SANCTE MARIE ⁴³

Végül érdemes megemlíteni a római Szt. Kelemen bazilika alsó templomában látható feliratot. A bazilika elpusztult, amikor 1084-ben Guiscard Róbert normannjai feldúlták a várost. Amikor -nem sokkelezután - megindultak az ásatások, hogy a bazilika romja fölé egy új templomot építsenek, az egyik falon érdekes freskókat találtak, amelyek Szt. Kelemen pápa életének különböző epizódjait ábrázolják. Az egyik ilyen freskón emberek láthatók, akik egy oszlopot igyekeznek szállítani kötelek és emelőrudak segítségével. A kép jobb szélén áll Sisinius római patricius, tógában, és biztatja a dolgozó szolgákat. Ez a jelent azt az epizódot ábrázolja, amikor egy csoda folytán a patricius és szolgálai azt hitték, hogy az oszlop, amit cipelnek, maga Szt. Kelemen, akit el akartak fogni és meg akartak kötni. A képen látható alakok a helyzetnek megfelelő kifejezésekkel biztatják egymást. Az egyik így szól: "Albertel, trai," A másik ezt mondja "Falite dereto co lo palo". S végül maga a patricius is nagyon "familiáris" hangnemben biztatja - úgy látszik - nem nagyon

41. A szöveget Gerolamo Lazzeri: Antologia dei primi secoli della letteratura italiana, Milano 1942, 15 l. szerint idézem.

42-43. A szövegeket G. Lazzeri id. mű. 23, 27 l. szerint idézem.

igyekvő szolgálit: "Fili de le pute, traite"⁴⁴

Sokáig sorolhatnánk még a nyelvemlékeket, beszélhetnénk az umbriai gyónási formuláról, a pisai kereskedők részére privilégiumot biztosító logudoroi okmányról, a firenzei bankárok számlakönyvének töredékéről stb, stb, de mindez már nem látszik szükségesnek. Célunkat a fenti nyelvemlékek bemutatásával már elértük: rámutattunk arra, hogy mint minőségileg új nyelv, az olasz nyelv a X. század folyamán jelentkezik írásban. Ezzel ugyanis létrejött annak a lehetősége, hogy irodalmi nyelvvé váljék. Ugyanis egy nyelv akkor kezd irodalmi nyelv lenni, amikor leírják. Hogy pedig valóban irodalmi nyelvvé tud-e válni, az attól függ, hogy érthető-e egy egész nemzet számára. "Una lingua comincia a essere letteraria quando incomincia a essere scritta, e scritta in modo che sia intesa da tutta una nazione" - írja Ugo Foscolo.⁴⁵

Erre pedig alig három évszázad leforgása után megadta a választ maga Dante.

3, Az olasz nyelvű irodalom kezdetei

Természetesen, a vázolt nyelvi állaptok következtében a középkori irodalom - jó néhány századon keresztül - nem nemzeti, hanem európai jellegű irodalom volt. Ezért, bizonyos értelemben az a felfogás, amely a tulajdonképpeni olasz irodalom kezdetét Dante korától számítja, nem téves.⁴⁶ Hiszen nyelvi szempontból Dante neve jelenti a toszkánai dialektus győzelmét a többi itáliai dialektus fölött. A dialektusok századokon keresztül recsegtették-ropogtatták ugyan a latin egyeduralmának trónusát, de Dantéig nem tudtak a latin helyébe ültetni egy életerős, irodalmi tekintéllyel rendelkező és mindenki által elfogadott új nyelvet. Kétségtelen azonban, hogy Dante már ragyogó olasz nyelvvel és teljesen kialakult irodalmi stílussal lép fel. Fel kell tehát tenni a kérdést,

44. A szöveget G. Lazzeri id. mű 45 l. szerint idéztem.

45. Ed. Naz. XI. 40 l.

46. Ezzel kapcsolatban megjegyezzük, hogy az Itália területén született és a vulgáris latin nyelvet használó /főleg egyházi/ irokat is az olasz irodalomtörténet - teljes joggal - a magáénak vallja. Mi azonban, minthogy célunk az olasz nyelvű irodalom kezdeteinek ismertetése, velük nem foglalkozunk.

vajon hol vannak ennek az irodalmi nyelvnek és ennek a stílusnak a forrásai, melyek azok a lépcsőfokok a kialakuló olasz nyelvű irodalomban, amelyek felfelé emelkedve elvezetnek Dantéig.

A középkor elején az egyházi költészet iegyekszik a római irodalmi irányt követni. Az egyházi tudósok a római műveltségű Szt. Jeromost, Szt. Ágostont követik, rajtuk kívül a kereszténnyé lett költőket, vagy éppen a klasszikusokat.⁴⁷ Ezzel az egyházi kultúrával szemben viszont megtalálhatjuk az új népek szóbeli kultúráját, és annak legjellegzetesebb képviselőjét, a rögtönző költőt. A mai Franciaország déli részén új nyelv volt kialakulóban: a provánszi nyelv. A provánszi kastélyokban a lovagok mintegy új, profán vallás szentélyeit rendezték be és ennek a bálványa a nő volt. Ezekben az udvarokban született meg a középkori "lira", a troubadour - költészet, amely a délvidéki kifejtett feudális élet termése: a troubadour többnyire nem "hivatásos" költő, hanem előkelő nemesur.

Ez a provánszi költészet szivárgott át Észak-Itáliába is és az olasz lira mintaképe lett. A költészettel együtt maga a nyelv is átszivárgott és maga Dante is büszke volt provánszi nyelvismeretére és azzal, hogy a Purgatorióban Arnaut Daniel provánszi költőt provánszi nyelven szólaltatja meg, lerója tiszteletét a provánszi költészet előtt.

Ei comincio liberamente a dire:

Tan m'abelis vostre cortez deman

Ch'ieu non me puese nim voil a vos cobrire.⁴⁹

stb.

A provánszi költészet főként az észak-italiai udvarokban terjedt el, így elsősorban Savoiában, mert ez földrajzi helyzeténél fogva az összekötő kapocs szerepét játszotta Észak-Itália és Provánsz között. Az állandóan utazó, kóborló troubadour költők

47. Kardos Tibor: Középkori kultúra, középkori költészet, Bp., 6 l.

48. Natalino Sapegno: Disegno storico della letteratura italiana, Firenze, 1953, 10 l.

49. Purgatorio, canto XXVI, 140-47 sorok.

akár Itáliába való bejövételükkor, akár Itáliából való eltávozásukkor rendszerint egy időre megállapodtak a Savoiai ház udvarában, De szívesen látott vendégek voltak a troubadourok a Monferrato a Malaspina, a Saluzzo és a d'Este ház udvaraiban is. A Monferrato ház szépséges leányát, Beatricét dicsőítette verseiben pl. a legnevesebb provánszi költő, Raimbaut de Vaqueiras is, "Bel Cavaliere" álnév alatt.

A provánszi költészetnek ez a felkarolása az olasz udvarok részéről természetes volt, mert az olasz udvarok is teljesen ugyanazt az életmódot folytatták, amit a provánszi kastélyok. Ennek az életmódnak pedig elengedhetetlen vonása volt ez a kissé ceremonias, arisztokratikus udvari költészet. Ez az izlésbeli követelmény - amelyet a kor "divatja" diktált - nem találhatott magának megoldást a latin költészetben, sem pedig a még kialakulatlan itáliai vulgáris költészetben. Így azután a provánszi költészettel együtt annak nyelvét is átvették. De nemcsak a vándorló troubadour költők alkotásai voltak hallhatók az itáliai udvarokban, hanem később már olasz költők egész sora lépett előtérbe, akik provánszi módon és provánszi nyelven irtak. A legjelentősebb közülük Sordello, akiről Dante is érdemesnek tartja megemlékezni.

Surse ver lui del luogo ove pia stava,

Dicendo: - O Mantovano, io son Sordello

Della tua terra. - E l'un l'altro abbracciava.⁵⁰

Ami a provánszi költészet irodalmi értékét jelenti, meg kell jegyeznünk, hogy a kezdet kezdetén valóságos érzelmeket fejezett ki és valóságos helyzeteket örökölt meg ez a költészet. Engels így értékeli "A szerelem mint szenvedély, mint minden embert /legalább is az uralkodó osztályokban/ megillető szenvedély, mint a nemi ösztön legmagasabbrendű kifejezése - éppen ebben van sajátos jellege - a történelemben először a középkori lovagi szerelem

50. Purgatorio, canto VI, 73-75 sorok.

formájában jelent meg, ez pedig egyáltalán nem volt azonos a házastársi szerelemmel. Ellenkezőleg, Klasszikus alakjában a provenciaknál határozottan a házasságtörésre irányul és azt költőik dicsőítik. Provence szerelmi költészetének gyöngyei az "albák". Ezek a dalok izzó színekkel festik, hogyan fekszik a lovag szeretője - a más felesége - ágyában, miközben künn az őrvigyáz és figyelmezteti, mikor a hajnal /alba/ közeledik, hogy észrevétlenül elillan hasson; a válás jelenete a költemény csúcspontja.⁵¹

Később azonban ez a költészet elszakad a reális érzelmi alaptól és konvencionális divat-költészetté válik. Intellektuális, modoros költészet lesz belőle, amelynek alapja többé már nem egyéni érzelem, hanem konvenció: egyszerűen szokássá lesz az udvari dámákat és lovagokat megénekelni. A rímek, formák, kifejezések változatosságával igyekszik ez a költészet ellensúlyozni a tárgy konvencionális egyhangúságát, ami azután nagyfokú modorosságot eredményez. Ezért igaza van Bertoninak, aki a provánszi költészetről azt tartja, hogy nem annyira esztétikai, mint inkább kulturális érték.⁵²

Az Itáliában járó provánszi költők közül a legkiválóbb a már említett Raimbaut de Vaqueiras, aki sokáig tartózkodott Genovában. Az ő költészetében már jelentkezik az itáliai vulgáris nyelv is. Egyik versében provánszi nyelven teszi a szépet egy genovai leányzónak, aki azonban a maga genovai dialektusában válaszol. A híres "Contrasto bilingue" első két versszakát idézzük.

A költő:	Donna, tant vos ai prelada, si us plaz, q'amar me voillaz q'en sui vostr' endomenjaz,

51. Marx-Engels: Művészetről, irodalomról, Bp, 1950. 67 l.

52. Bertoni: Il Duecento, Storia letteraria d'Italia, 1939, Milano, 34 l.

car es pros et enseignada,
e toz bos prez autreiaz;
per qe m plai vostr' amistaz.
Car es en toz faiz cortesa,
s'es mos cors en vos fermaz
plus q'en nulla genoesa;
per q'er merces, si m'amaz;
e pois serai meila pagaz
qe s'era mia ill cintaz
ab l'aver, q'es ajostaz,
dels Gencoes.

A leány: Jugar, voi no se' corteso,
qe me chaidejai de zo,
qe niente no farò.
Ance fossi voi apeso!
vostr'amia no serò.
Certo, ja ve scanerò, ,
proenzai malaurao!
Tal enojo ve dirò:
sozo, mozo, escalvao!
Ni za voi no amerò
q'e' chu bello mari ò,
qe voi no se', ben lo so.
Andai via, frar', en tempo
millorado

Téves álláspont volna azonban az olasz nyelvű irodalom kezdé-
tét egyedül az aulikus költészetben keresni. Nem szabad ugyanis
figyelman kívül hagyni a népköltészetet és annak abban az időben
legvirágzóbb ágát, az énekmondó költészetet /poesia giullaresca/.

53. A szöveget G. Lazzeri id. mű 129-30 lapjai szerint idéztem.

Míg a provánszi költészet tekintetében nem volt különbség a francia és olasz költők alkotásai között, addig az énekmondó költészetben lényeges eltérést láthatunk. A francia énekmondók tanult verselők voltak, akik egy-egy feudális főúr udvarában éltek, Itáliában viszont az énekmondás a vásári komédia jellegét öltötte magára. Ez a fajta költészet is Franciaországban született meg és később terjedt el Itáliában. Eredete a vándor-diákok /clerici vagantes/ életéhez kapcsolódik, akik a fiatalság örömeivel énekelték meg a szerelmet, a bort, a tavaszt és gunyolták a klérus feslett életét.⁵⁴ Az egyházi lirát és epikát ugyanis az állandó szertartásos előadás rendkívül kifejlesztette. A legendákat, a szentek csodákkal teli életét énekekké oldják fel és a szenttéavatásuk évfordulóján éneklik. A liturgikus énekek azonban inspirálólágnak hatnak az énekes klerikusokra, a goliardokra⁵⁵, akik világias történeteket

54. Attilio Momigliano: Storia della letteratura italiana, Messina, 1938, 4 1.

55. Magának a "goliardus" szónak kétféle magyarázata is lehetséges. Az egyik magyarázat szerint a latin gula > gueule az alapja és a pejorativ - art képzővel ellátva, "goliart", a XIII-XV században az ófranciában a "torkos", "nagyétkű", "tivornyázó" jelentésben használták. Ebből a "goliart"-ból származik a "goliardois" /XIII-XIV sz./ amelynek már "komédiások" értelme is van: Gonliardois et diseurs de comedies /XIV sz., Oresme/ / R. Grandsaignes d'Hauterive, Dictionnaire d'Ancien Français, Paris, 1947, 327 1/

A másik magyarázat szerint a bibliai Góliát nevéből származik a szó és a mulatozó, tivornyázó goliardok mintegy a telhetetlen bendőjű Góliát leszármazottai. Ennek az értelmezésnek szimbolikusan egyházellenes jellege is van, mert az egyházi szertartásokat és a felsőbb klérus feslett életmódját gunyoló goliardok is egyházellenesek, mint ahogyan a bibliai Góliát is Dáviddal szemben az istentelenséget képviselte. /Meyer-Lübke: Romanisches Etymologisches Wörterbuch, Heidelberg, 1935, 3818/d címszó 325 1./

és sokszor magukat az egyházi szertartásokat is parodizáló szövegeket szereznek a dallamokra és ezeket szétviszik országszerte. Így tehát az egyházi iskola a bázisa a középkori költészetnek. A népi nyelvű költészet mindig akkor virágzik fel, amikor az egyházi iskolák nagyobb számban bocsátanak ki költő klerikusokat.⁵⁶ Az énekes deákok által megindított áramlat hamarosan erőre kap és széles folyammá dagad. Az énekek szövegét, csekekményét többnyire meg is játszó énekmondók /bufones, balatrones, saltatores/ nem hiányozhattak többé a lakodalmakból, a vásárokból.

Ez a költészet azért érdekel bennünket, mert a keletkező új irodalom két jellemző jegyét viseli magán. Az egyik ilyen jegy, hogy ritmikus verselés, azaz a klasszikus verselés hosszú és rövid szótagjain alapuló metrika helyébe a hangsúlyon és szótagszámokon alapuló ritmika lép, amelyet rim is kísér. A másik jellemző jegye ennek a költészetnek, hogy az új nyelvet használja, Szemelvénységként Ruggeri Apuliese, a XIII. sz. elejének egyik legkiválóbb dalnoka Passio-paródiájának első két versszakát idézzük:

Gienti, intendete questo Sermone.

Rugieri à fatto la sua PASSIONE.

Non trovai dritto ne ragione

In quelle false parsoni;

Cioè in Siena, là 'v'io sono istato,

Fue cresciuto e allevato.

Da' miei nemici fui akusato

Al Veschovo ed al kenkato.⁵⁷

A harmadik forrása az olasz nyelvű irodalomnak Szicília. II. Frigyes, aki 1208-tól 1250-ig volt Szicília királya, hatalmas kulturérzékével megrögzítette az araboktól hátrahagyott magas

56. Kardos Tibor: Középkori kultúra, középkori költészet, Bp, 14 l.

57. A szöveget Vincenzo de Bartholomaeis: Rime giullaresche e poplari d'Italia, Bologna, 1926, 12 l. szerint idéztem.

kulturszínvonalat. Könyvtárakkal, főiskolai katedrákkal, klasszikus és arab kéziratgyűjteményekkel emelte és tartotta fenn a kultúra színvonalát, amelynek maga is aktív művelője volt. Sziciliában a költészet nyelve már teljesen olasz, bár szellemében nem több, mint a provánszi költészet, amelynek hatása alatt jött létre. A téma a szerelem, amely azonban itt sem más, mint egy alárendelt személy tisztelete az urnő iránt. A szerelmes lovag és az urnő között a vazallusi viszony merev ridegsége áll fenn, a lovag éppugy "szolgálja" urnőjét, mint a hűbérurat a vazallus. A feudális társadalom szerkezetét tükröző hagyományos szerelmi recepten ez a költészet sem tud felülemelkedni és nemcsak a hus-vérből való földi istennők hiányoznak belőle, de a szenvedélyes szerelemmel dobogó, költői férfi-szív is.

A legjelentősebb vívmánya a szicíliai iskolának a szonett forma megteremtése és elterjesztése Itáliában. Guittone d'Arezzo, a szicíliai iskolát követő toszkánai költők feje, pl. 118 szonettett írt.

A szicíliai iskola legnevesebb költői: maga II. Frigyes és fia, Enzo, Jacopo Mostacci, Giacomo da Lentini és Pier della Vigna, akiről Dante is megemlékezik a Commedia egyik legszebb és legemberibb epizódjában:

E 'l tronco: - Sì col dolce dir m'adeschi,
Ch' i' non posso tacere. E voi non gravi
Perch' io un poco a ragionar m' inveschi.
Io son colui che tenni ambo le chiavi
Del cuor di Federigo.....⁵⁸

stb.

Befejezésül álljon itt Pier della Vigna híres versének első szakasza:

Amore, in cui disio ed ò speranza,

58. Inferno, canto XIII, 55 és következő sorok

di voi, bella, m'`a dato guiderdone:
guardomi in fin che vegna la speranza,
pur aspetando bon tempo e stagione.
Com'om ch'è in mare ed `a spene di gire,
quando vede lo tempo, ed ello spanna,
e già mai la speranza no lo 'nganna:
così faccio, madonna, in voi venire.⁵⁹

Ezek azok az előzmények : a provánszi költészet, a népi "poesia giullaresca" és a szicíliai iskola működése, amelyek először szólaltatják meg az irodalomban az új nyelvet és ezzel előkészítik, felszántják a talajt, hogy kisarjadhasson belőle a Trecento hatalmas vetése, Dante, Petrarca, Boccaccio alkotásai, amelyek a toszkán nyelvjárást az irodalmi nyelv rangjára emelik és ezzel megkezdődhet az igazi olasz irodalom fejlődése.

59. A szöveget C. Lazzeri id. mű 747 l. szerint idéztem.

I N D E X   N O M I N U M

APULIESE	45
ARECHISI	36
ARNAUT	40
ÁGOSTON /Szent/	15, 40
BEL CAVALIERE	41
BERTONI	42
BOCCACCIO	47
BUDAGOV	12
CATULLUS	8
CICERO	7, 14, 18, 22
DA LENTINI	46
DANTE	4, 39, 40, 41, 46, 47
D'AREZZO	46
DE BARTHOLOMAEIS	35, 45
DELLA VIGNA	46
D'ESTE	41
DETTER	25
DE VAQUEIRAS	41, 42

DEVOTO	12, 14
DIEZ	5
D'OVIDIO	5
ENGELS	41, 42
ENZO	46
FOSCOLO	4, 39
FRIGYES II.	45, 46
GAMILSCHEG	25
GATTOLA	36
GRANDSAIGNES D'HAUTERIVE	44
HERCZEG	14, 23, 32
HORATIUS	7
HUSZTI	18
JEROMOS /Szent/	40
KARDOS	40, 45
KLEMM	29
LAZZERI	36, 38, 39, 43, 47
LIVIVS	10

MALASPINA	41
MARIANUS	6
MARIGO	4
MARX	42
MEILLET	29
MEYER - LÜPKE	5, 24, 25, 44
MONFERRATO	41
MOMIGLIANO	44
MOSTACCI	46
NEWTON	26
PETRARCA	47
PETRONIUS	15
PHILARGYRIUS	6.
PLAUTUS	15
RODELGRIM	36
ROHLFS	5, 11, 16, 19
ROMULUS	6
ROUSSEAU	5

SALUZZO	41
SAPEGNO	40
SARADZENVIDZE	29
SERVIVS	6
SORDILLO	41
SCHERILLO	35
SCHIAPARELLI	34
SCHULZE	6
TAGLIAVINI	4, 10, 25, 26, 34, 35
TAMÁS	30, 32
TAMMASIA	35
TARQUINIUSOK	10
TERTULLIANUS	15
THILO	6
VERGILIUS	7, 8
VINOGRADOV	34
VISCARDI	34
VOSSLER	16, 19, 30
WARTBURG	23